

УДК 330.332

В. В. Венгер,

д. е. н., старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник,
Державна установа "Інститут економіки та прогнозування НАН України"
ORCID ID: 0000-0003-1018-0909

Н. І. Романовська,

к. е. н., доцент, науковий співробітник,
Державна установа "Інститут економіки та прогнозування НАН України"
ORCID ID: 0000-0002-1377-7551

М. Б. Чижевська,

к. е. н., доцент, Національний університет "Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка"
ORCID ID: 0000-0003-1637-9564

DOI: 10.32702/2306-6792.2022.4.37

ТЕНДЕНЦІЇ ТА ВЕКТОРИ РОЗВИТКУ МЕТАЛУРГІЙНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ

V. Venger,

Doctor of Economic Sciences, Senior Researcher, Leading Researcher, Public Institution
"Institute for Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine"

N. Romanovska,

PhD in Economics, Associate Professor, Researcher, Public Institution "Institute
for Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine"

M. Chyzhevska,

PhD in Economics, Associate Professor, National University "Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic"

TRENDS AND VECTORS OF DEVELOPMENT OF METALLURGICAL INDUSTRY OF UKRAINE

Незалежна Україна після розпаду СРСР успадкувала потужний гірничо-металургійний комплекс, який за своїми масштабами становив понад 35% колишнього загальносоюзного ГМК. У період з 1991 р. по 1995 р. відбувся спад виробництва в металургійній галузі.

Переважаючі негативні тенденції у металургійній галузі у цей період пов'язано, насамперед, із відсутністю внутрішнього ринку чорних металів та зниженням платоспроможного попиту основних металоспоживаючих секторів економіки. Перешкодою до швидкого формування внутрішнього ринку металургійної продукції стала економічна криза, наслідками якої були зниження національного доходу України, капітальних вкладень, відсутність випереджаючого розвитку машинобудівного комплексу та будівництва житла. першочерговим завданням підприємств металургійної галузі протягом 1991—1995 рр., було якнайшвидше покращення фінансово-економічного становища.

Подальший аналіз динаміки змін виробництва основної продукції металургійної галузі доводить, що її розвиток відбувався нерівномірно.

У статті проаналізовано етапи основні етапи ринкової трансформації металургійної галузі. Завдяки таким трансформаціям металургійна галузь України перетворилася у замкнену технологічну систему: "видобуток і перероблення залізорудної сировини → виробництво коксу → виплавка чавуну і сталі → виробництво прокату".

До існуючих проблем металургійної галузі України в 2014—2015 рр. додалася війна на Донбасі. Також досить серйозною проблемою стала у березні 2017 року так звана "націоналізація" керівництвом російсько-терористичних угруповань в ОРДЛО українських металургійних підприємств, які розташовані на непідконтрольній Києву території Донбасу.

Поряд з цим подальший розвиток української металургії та нарощування обсягів металургійного виробництва можливі й за цілковитої відмови від контрактів з ОРДЛО. На наш погляд, така відмова здатна активізувати додаткове зростання на підприємствах галузі, що знаходяться на підконтрольних Україні територіях. Це потребує політичної волі та рішучих заходів з боку державної влади.

After the collapse of the USSR, an independent Ukraine inherited a powerful mining and metals complex, which in its scale constituted more than 35% of the former Union-wide mining and metals complex. In the period from 1991 to 1995, production in the metallurgical industry fell.

The prevailing negative trends in the steel industry during this period are due, first of all, to the absence of domestic market of ferrous metals and the reduction of solvent demand for the main metal consuming sectors of the economy. An obstacle to rapid formation of the domestic market of metallurgical products was the economic crisis, the consequences of which were the decline of the national income of Ukraine, capital investments, absence of ahead development of the machine-building complex and construction of housing. the priority task of the metallurgical enterprises during 1991-1995 was to improve the financial and economic situation as quickly as possible.

Further analysis of the dynamics of changes in the production of the main products of the metallurgical industry proves that its development was uneven.

The article analyzes the stages of the main stages of the market transformation of the metallurgical industry. Thanks to such transformations, the metallurgical industry of Ukraine has become a closed technological system: "Mining and processing of iron ore raw materials → coke production → cast iron and steel production → rolled production".

The war in Donbas was added to the existing problems of the metallurgical industry of Ukraine in 2014-2015. In March 2017, the so-called "nationalization" by the leadership of Russian-terrorist groups in the ORDLO of Ukrainian metallurgical enterprises, located on the territory of Donbass, became a rather serious problem.

At the same time, further development of the Ukrainian metallurgy and growth of volumes of metallurgical production are possible at the full refusal of contracts with ORDLO. In our opinion, such refusal is able to activate additional growth in the enterprises of the branch, which are under control of Ukraine. This requires political will and decisive action on the part of the state authorities.

*Ключові слова: вектори, тенденції, економіка, етапи, розвиток, металургійна галузь.
Key words: vectors, trends, economics, stages, development, metallurgical industry.*

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Металургійна промисловість є однією з ключових галузей України, яка має експортний потенціал. Її розвиток відбувався нерівномірно. Саме пошук векторів розвитку галузі є однією із ключових проблем для подальшого розвитку промисловості України.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Питанню дослідженню тенденцій та проблем розвитку промисловості України присвячено значну кількість наукових публікацій, а тому числі щодо металургії, зокрема заслуговують на увагу напрацювання А. Амоші та Л. Саломатіної [1], С. Бесараб [2], В. Большакова та Л. Тубольцева [3], С. Воробйова та О. Собкевича [4], Т. Гринько та І. Андросової [5], Т. Гудзь [6], А. Касич А. [7], С. Корабліна [8], Н. Кравчук, І. Матросової [9], О. Мельник [10], С. Кулицький [11], Ю. Макогона [12], В. Осипова [13], А. Рамського та А. Солонка [14], А. Тарасенка [15], С. Ушеренко та Н. Шевчук [16] проте поза увагою залишаються питання з'ясування тенденцій та пошук векторів розвитку металургійної галузі України.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Відповідно метою дослідження є виявлення тенденцій та пошук векторів розвитку мета-

лургійної галузі України. Теоретико-методологічною базою дослідження є наукові праці, методичні дослідження провідних українських та зарубіжних вчених. Виявлення тенденцій та пошук векторів розвитку металургійної галузі України здійснювався за допомогою критичного та наукового аналізу, методів наукового узагальнення та систематизації, індукції та дедукції.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Незалежна Україна після розпаду СРСР успадкувала потужний гірничо-металургійний комплекс (ГМК), який за своїми масштабами становив понад 35% колишнього загальносоюзного ГМК¹. Проте економічна криза в галузі протягом 1991—1995 рр., неочікуваний розрив економічних зв'язків між колишніми споживачами та металургами України призвели до погіршення фінансово-економічних показників і різкого скорочення темпів виробництва в останніх. Так, за період з 1991 р. по 1995 р. обсяги виплавки чавуну скоротилися на 52,4%, сталі — на 53,4%².

Аналізуючи цей період, можна констатувати, що спад виробництва в металургійній галузі випереджав у 1991 р. аналогічні процеси у базових галузях економіки країни. Зокрема, індекс обсягів виробництва промислової про-

¹ Розвиток сектора чорної металургії в Україні / в надзаг.: Світовий банк. К.: "Міленіум", 2004. 110 с. С. 11.

² Steel Statistics archives 1990-1995. World Steel Association: веб-сайт. URL: <http://www.worldsteel.org>

Таблиця 1. Використання виробничих потужностей в металургійному комплексі України у 1985, 1990—1996 рр., %

Рік	Частка використання виробничих потужностей з виробництва:		
	чавуну	сталі	прокату готового
1985	91,3	91,2	91,6
1990	88,6	89,3	90,2
1991	73,9	81,1	84,3
1992	76,6	81,7	78,0
1993	59,6	64,9	66,5
1994	51,1	51,4	49,7
1995	51,9	46,6	52,3
1996	53,4	51,6	50,3

Джерело: Экономические проблемы черной металлургии Украины: Моногр. / под общ. ред. С.С. Аптекаря, А.И. Амоши. Донецк: ДонГУЭТ, 2005. 383 с. С. 23.

Таблиця 2. Структура споживання готового прокату за галузями промисловості у 1990 та 1995 рр.

Галузі промисловості	1990 р.		1995 р.		Зміни у споживанні, % 1995/1990
	Споживання, тис. т	%	Споживання, тис. т	%	
Електроенергетика	50,0	0,2	42,2	0,8	-15,6
Паливна	550,0	2,1	186,7	3,5	-66,5
Металургія	11538,0	45,1	2691,0	50,9	-76,7
Машинобудування та металообробка	10357,0	40,5	1743,7	33,0	-83,2
Промисловість будматеріалів	585,0	2,3	156,4	3,0	-73,3
Транспорт та зв'язок	130,0	0,5	33,9	0,6	-73,9
Будівництво	1704,0	6,7	289,8	5,5	-83,0
Інші галузі	676,5	2,6	139,3	2,7	-79,4
Всього	25590,5	100	5283,0	100	-79,4

Джерело: Экономические проблемы черной металлургии Украины: Моногр. / под общ. ред. С.С. Аптекаря, А.И. Амоши. Донецк: ДонГУЭТ, 2005. 383 с. С. 24.

дукції у 1991 р. відносно 1990 р. склав 95,0%, електроенергетиці — 96,0%, паливній промисловості — 89,0%, машинобудуванні та металообробці — 104,0%, хімічній та нафтохімічній промисловості — 93,0%, а в чорній металургії — 88,0% [17, с. 21].

Налагоджуючи роботу вітчизняних підприємств у нових умовах господарювання, у 1993 р. декретом Кабінету Міністрів України³ було визначено схему державних замовлень. Попри те, що їх частка не досягала рівня 1990 р., за окремими видами металопродукції вона становила від 40 до 60%.

Переважаючі негативні тенденції у металургійній галузі було пов'язано, насамперед, із відсутністю внутрішнього ринку чорних металів та зниженням платоспроможного попи-

ту основних металоспоживаючих секторів економіки. Перешкодою до швидкого формування внутрішнього ринку металургійної продукції стала економічна криза, наслідками якої були зниження національного доходу України, капітальних вкладень, відсутність випереджаючого розвитку машинобудівного комплексу та будівництва житла.

Через понаднормову експлуатацію морально застарілих доменних, сталеплавильних потужностей та прокатних станів виробництво ефективних видів металопрокату займало досить низьку частку. Відтак структура виробництва чорних металів суттєво відставала від світового рівня, який досі характеризується повною перевагою киснево-конверторної та електросталі (до 100%), 90-відсотковою часткою готового прокату та високою часткою сталі, яка виплавляється машинами безперервного лиття заготовок (МБЛЗ): у США — понад 60%, ФРН — 88%, Японії — 98%, а в Україні — менше 10% [18, С. 10].

Низький попит на продукцію вітчизняної металургії призвів до зниження рівня завантаження виробничих потужностей. Так, наприклад, до 1996 р. використання виробничих потужностей знизилося по чавуну — до 53,4%, сталі — до 51,6%, прокату — до 50,3% (табл. 1).

Найнижчий рівень (49,7%) використання виробничих потужностей з виробництва готового прокату вітчизняними металургами спостерігався у 1994 р.

Загальне скорочення споживання готового прокату галузями вітчизняної промисловості упродовж 1990—1995 рр. становило 79,4% (табл. 2). Причому найбільше скорочення обсягів споживання готового прокату спостерігалось у машинобудуванні — (-83,2%), будівництві — (-83,0%), а найменше — в електроенергетиці — (-15,6%).

Зниження обсягів споживання в металургії було обумовлено скороченням обсягів виробництва труб, метизів, товарів народного споживання, зменшення затрат прокату на ремонтно-експлуатаційні потреби. У будівництві — скороченням обсягів промислового та житлового будівництва. У машинобудуванні — скороченням попиту на продукцію машинобудівної галузі на ринках країн СНА та внутрішньому рин-

³ Про державний контракт і державне замовлення на 1993 рік : Декрет Кабінету Міністрів України від 22. січ. 1993 р. № 14-93. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/14-93>

ку внаслідок загального скорочення виробництва та розриву економічних зв'язків (найбільше скорочення попиту на металопрокат вітчизняного виробництва спостерігалося в автомобілебудуванні, тракторному та сільськогосподарському машинобудуванні).

Зниження обсягів виробництва металургійної продукції у даному періоді обумовлюються, поперше, відсутністю чіткої програми структурних перетворень в економіці в цілому та металургійній

галузі, зокрема. Так, основні напрями розвитку металургії України до 2010 р. було визначено лише у жовтні 1995 р., після прийняття Верховною Радою України постанови "Про Концепцію розвитку гірничо-металургійного комплексу України до 2010 року"⁴.

По-друге, обмеженістю енергетичних та матеріальних ресурсів, насамперед, природного газу, електроенергії, нафтопродуктів, коксівного вугілля тощо. Відтак 45% виручки підприємства металургійної галузі вимушені були витратити на придбання матеріальних ресурсів, які взагалі не вироблялися або вироблялися в недостатній кількості в Україні (таких як природний газ, коксівне вугілля, магнезит, нікель, цинк, боксити тощо). Це призвело до того, що із 50 доменних печей у нормальному режимі функціонувало лише 23, із 65 мартенівських печей — 37, із 23 конверторів — 12, із 69 прокатних станів — 39 [19, с. 42].

По-третє, підприємства металургійної галузі працювали в умовах платіжної кризи та розбалансованості фінансово-кредитної системи. На початок 1995 р. дебіторська заборгованість у цілому по підприємствах галузі досягла 62,2 трлн крб, а кредиторська — 93,9 трлн крб. Криза платежів призвела до суттєвого скорочення власних оборотних засобів металургійних підприємств.

По-четверте, гіперінфляція призвела до зростання інфляційного прибутку, розвитку інфляційних процесів, повернення до ресурсномісткої економіки. Лише підвищення цін на

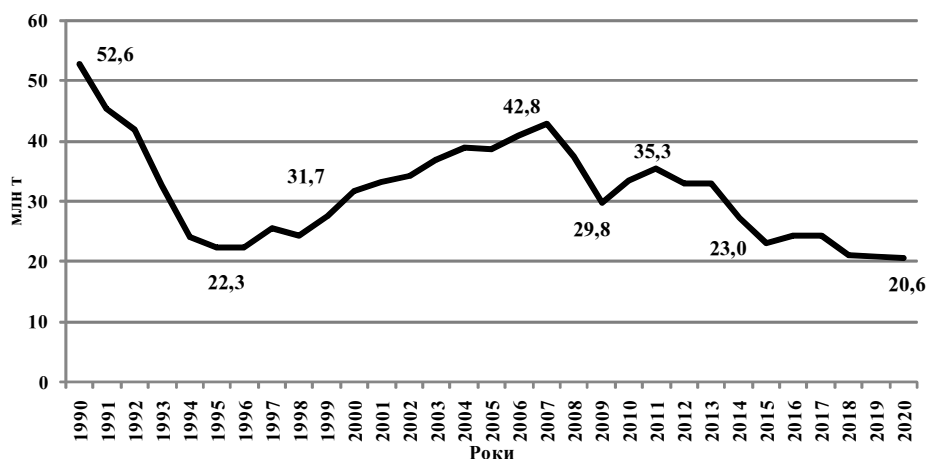

Рис. 1. Динаміка випуску металопродукції у 1990—2020 рр., млн т

Джерело: Розраховано за даними: Виробництво основних видів промислової продукції за 1990—2020 рр. Держстат України: веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>; Steel Statistical Yearbook 2005, 2015, 2020. World Steel Association: веб-сайт. URL: <http://www.worldsteel.org>

енергоносії та виробничі затрати обумовили різке (на 22,3%) зниження рентабельності товарної продукції (з 46,2 до 23,9%).

Негативним фактором, який також впливав на фінансовий стан металургійних підприємств, було несвоєчасне відшкодування ПДВ. У кризових умовах різниця між сплатою та поверненням коштів з ПДВ дорівнювала декільком місяцям, а упродовж цього часу відбувалося їхнє інфляційне знецінення. Відтак, першочерговим завданням підприємств металургійної галузі протягом 1991—1995 рр., було якнайшвидше покращення фінансово-економічного становища.

Основні етапи ринкової трансформації металургійної галузі. З середини 1990-х рр. в Україні розпочалося формування національного ринку металопродукції шляхом перетворення металургійної галузі в сучасну ринкову структуру зі всіма її інфраструктурними й інституційними елементами⁵. Завдяки таким трансформаціям металургійна галузь України перетворилася у замкнену технологічну систему: "видобуток і перероблення залізорудної сировини → виробництво коксу → виплавка чавуну і сталі → виробництво прокату".

Подальший аналіз динаміки змін виробництва основної продукції металургійної галузі доводить, що її розвиток відбувався нерівномірно (рис. 1).

Поряд з цим чорна металургія виявилася першою галуззю в Україні, яка змогла вийти з трансформаційної кризи завдяки швидкому

⁴ Про Концепцію розвитку гірничо-металургійного комплексу України до 2010 року: Постанова Верховної Ради України від 17. жовт. 1995 р. № 385/95-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/385/95-вр>

⁵ Національний ринок металопродукції розглядається нами як сукупність внутрішнього ринку та сегментів "ніш" зовнішніх ринків, зайнятих вітчизняною металопродукцією.

переорієнтуванню на роботу з внутрішнього на зовнішні ринки металопродукції.

Експортна орієнтація вітчизняної металургії була викликана насамперед життєвою необхідністю, намаганням вижити в умовах різкого скорочення внутрішнього попиту і майже повної відсутності обігових коштів на підприємствах [20, с. 117]. Крім того, це дало можливість збільшувати обсяги металургійного виробництва. Зокрема, у 1997 р. обсяги виробництва чавуну зросли на 14,8%, сталі й напівфабрикатів — на 15,8%, готового прокату — на 14,7% порівняно з 1996 р.

Азійська фінансова криза, яка розпочалася в липні 1997 р. й розповсюдилася по всьому світу, знову призвела до критичного погіршення фінансового стану металургійних підприємств [21, с. 108]. Безумовно, попереднє розширення експортної діяльності забезпечило приплив фінансових ресурсів на металургійні підприємства, однак, не дало можливості позбутися величезної кредиторської заборгованості, що накопичилася.

Так, у 1998 р. кредиторська заборгованість металургійних підприємств становила 5019,7 млн грн, у тому числі прострочена — 1899,5 млн грн (37%). Заборгованість перед бюджетом сягала 670,7 млн грн, у тому числі прострочена — 478,0 млн грн (71,3%), перед позабюджетними фондами, відповідно, 173,3 і 111,7 млн грн (64,4%). Збитковість металургійних підприємств посилювала бюджетний дефіцит. У свою чергу прострочена заборгованість за товари, роботи і послуги досягла критичних розмірів і почала блокувати нормальну господарську діяльність багатьох металургійних підприємств: кредиторська заборгованість за товари, роботи і послуги становила 2353,3 млн грн, у тому числі прострочена — 1290,1 млн грн (54,8%)⁶. Внаслідок цього металургійна галузь знову опинилася у фінансовій кризі. Рівень збитковості для металургійних підприємств загалом становив 7,8%, а дефіцит обігових коштів досяг 3036,3 млн грн. Через заборгованість із заробітної плати (382,0 млн грн) на металургійних підприємствах почала зростати соціальна напруга. Така ситуація вимагала від керівництва держави рішучих дій, насамперед реалізації комплексної програмної підтримки металургійної галузі. Широкомасштабний економічний експеримент став першим і єдиним, який проводився для підприємств гірничо-металургійного комплексу упродовж наступних трьох років (1999—2001 рр.).

В умовах гострого бюджетного дефіциту і зростання соціальної напруги, у металургійних підприємствах мали існувати переконливі аргументи для відкриття державою програми підтримки такого масштабу. І об'єктивно вони існували. Крім значних негативних чинників, підприємства металургійної галузі активно виходили на зовнішній ринок і реально забезпечували бюджет країни валютними ресурсами. Через це держава повинна була створити сприятливі умови для оздоровлення фінансового стану металургійних підприємств.

Економічний експеримент розпочався відповідно до Закону України від 17.07.1999 р. № 934-XIV "Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України"⁷. Термін дії цього експерименту встановлювався із 1 липня 1999 р. до 1 січня 2002 р. У програмі економічного експерименту взяли участь у 2000 р. 66, а в 2001 р. — 63 підприємства ГМК України. Безпосередньо у секторі чорної металургії режим економічного експерименту був поширений на 10 головних підприємств — МК "Криворіжсталь", Маріупольський металургійний комбінат імені Ілліча, МК "Азовсталь", Запорізький металургійний комбінат "Запоріжсталь", Електрометалургійний завод "Дніпроспецсталь" ім. А.М. Кузьміна", Алчевський металургійний комбінат, Дніпровський металургійний комбінат ім. Ф.Е. Дзержинського і Макіївський металургійний комбінат, металургійні заводи — Єнакіївський і Донецький.

Програма державної підтримки була побудована на застосуванні розширення попереднього механізму фінансового оздоровлення — надання пільг і використання м'яких бюджетних обмежень. Загалом результатами проведеного економічного експерименту стали: зростання рівня чистого прибутку на 57,2%; зростання обсягів експорту металопродукції майже у 2 рази; підвищення рівня рентабельності реалізованої продукції до 26,3%; зниження обсягів бартерних операцій з 48,0 до 12,2%; зростання обсягів платежів до бюджетів усіх рівнів на 48,2%; зростання рівня обсягів відрахувань до Пенсійного фонду України на 52,2%; зниження заборгованості із виплати заробітної плати більше, ніж у 2 рази; на 25,4% зросли витрати на модернізацію виробничих потужностей; скоротився дефіцит оборотних засобів з 3452 млн грн на 01.01.2000 р. до 596 млн грн на 01.01.2001 р. Це свідчить про те, що наслідки

⁶ Розвиток сектора чорної металургії в Україні / в надзаг.: Світовий банк. К.: "Міленіум", 2004. 110 с. С. 87.

⁷ Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України: Закон України від 17. лип. 1999 р. № 934-XIV (втратив чинність). URL: zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=934-14

проведення економічного експерименту в гірничо-металургійному комплексі України мали позитивний результат для його підприємств.

Державна підтримка та відновлення попиту на світовому ринку сталі привели у 1999—2000 рр. до високих темпів зростання обсягів випуску вітчизняної металургійної продукції: виробництво чавуну збільшилося на 5,8 і 17,4% до попереднього року відповідно, сталі — на 12,3 і 16,1%, готового прокату — на 8,4 і 17,1%⁸. Проте, після 2000 р., через погіршення кон'юнктури на світовому ринку сталі, в Україні знову спостерігався спад у темпах розширення обсягів металургійного виробництва. До того ж, економічний експеримент у металургійній галузі як система державної підтримки, що побудована на "специфічних" субсидіях, всіма спостерігачами й експертами був визнаний таким, що суперечить вимогам СОТ і ЄС. У зв'язку з цим на зовнішніх ринках проти України було порушено антидемпінгові розслідування і встановлено обмежувальні мита й квоти. Серед товарних груп, проти яких було порушено розслідування, перше місце займала металургійна продукція — 69% усіх розслідувань проти українських товарів. Розслідування проти української продукції порушували країни ЄС, Центральної та Східної Європи, США, Канада, країни Латинської Америки, Азії, Тихоокеанського регіону та Африки, Російської Федерації, країни СНД та Балтії [13].

Слід зазначити, що після закінчення терміну дії економічного експерименту, передбаченого законом, українські металурги здійснили спробу досягти рішення щодо його продовження ще на один рік. Проте, через низку об'єктивних причин, зокрема й відкриті антидемпінгові розслідування та встановлені обмежувальні мита й квоти, цього не сталося. Відтак, починаючи з 2002 р., металургійні підприємства почали працювати у загальному режимі, передбаченому в Україні для промислових підприємств. У свою чергу рівень конкурентоспроможності української металургійної продукції на зовнішньому ринку теж продовжив формуватися без допомоги системи субсидування [22, с. 122].

Незважаючи на такі проблеми, металургійна галузь України, починаючи з 2002 р., зуміла швидко відреагувати на поліпшення кон'юнктури на світовому і внутрішньому ринках. При цьому наявність власної сировинної бази й потужного виробничого потенціалу дало змогу

Україні упродовж 2002—2007 рр. підтримувати високі темпи приросту металургійного виробництва. Як вже зазначалося, у 2007 р. вітчизняними металургами було досягнуто найбільших (після 1990 р.) обсягів виробництва чавуну (35,6 млн т). Виробництво сталі й напівфабрикатів зросло до 43,7 млн т, готового прокату — до 24,5 млн т⁹. Для забезпечення такого зростання підприємства почали вводити в дію тимчасово виведені з експлуатації потужності. Збільшувалося завантаження наявного устаткування. Однак, як тільки українська металургія стала оживати, вона зіткнулася з іншою гострою проблемою — морального і фізичного старіння виробничих потужностей. Це було обумовлено тим, що через наявність виробничого потенціалу, який значно перевищував внутрішні потреби країни, власники досить тривалий період майже не оновлювали основні засоби галузі. Їхня інвестиційна політика концентрувалась на швидкому проведенні "точкової" реконструкції і капітального ремонту. Тобто, окремі нові технології і види устаткування вбудовувались в існуючі виробництва тільки у тих випадках, коли це давало швидку економічну віддачу. При цьому, таке оновлення проводилося переважно на базі вітчизняного устаткування і вітчизняних технологічних розробок, які є не лише менш затратними, а й менш ефективними порівняно з іноземними аналогами, але, врешті-решт, забезпечують хоч і незначне (1,5—2,5%), але підвищення продуктивності праці. Об'єктивно цього було недостатньо. В результаті знос виробничих потужностей металургійних підприємств країни у 2007 р. наблизився до 63,1%, що за світовими стандартами є критичним. Це й не дивно, оскільки на початок 2008 р. у металургійному виробництві все ще значне місце посідав мартенівський спосіб виплавки сталі. На його частку припадало 44,8%. У світі цей показник становив близько 2,5%.

Галузь чорної металургії у науково-технологічному відношенні протягом останніх років стрімко відставала від індустріально розвинених країн. Унаслідок цього в Україні сформувалася зона найвідсталішого у світі металургійного виробництва, що суттєво підвищила ступінь забруднення навколишнього природного середовища [23, с. 36].

Незважаючи на те, що упродовж 2000—2007 рр. у чорній металургії України відбулися суттєві зміни у галузевому споживанні паливно-енергетичних ресурсів у напрямі скорочен-

⁸ Steel Statistics archives 1990—2014. World Steel Association: веб-сайт. URL: <http://www.worldsteel.org>

⁹ Виробництво основних видів промислової продукції за 1990-2017 рр. Держстат України: веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Таблиця 3. Споживання паливно-енергетичних ресурсів на металургійних підприємствах ГМК України у 2000–2007 рр.

Види ПЕР	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Коксова продукція, млн т у.п.	15,5	15,7	16,2	16,6	16,9	17,1	17,5	19,2
Газ природний, млн т у.п.	7,9	7,9	7,7	8,8	8,7	9,5	7,6	8,3
Газ доменний, млн т у.п.	5,7	5,9	6,1	6,3	6,7	6,5	7,0	7,6
Газ коксовий, млн т у.п.	1,4	1,4	1,4	1,5	1,5	1,5	1,7	1,9
Мазут, млн т у.п.	0,2	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1	0,2	0,2
Вугілля, млн т у.п.	0,6	0,6	0,8	1,0	1,1	1,1	1,9	1,5
Електроенергія, млрд кВт*год.	15,1	15,6	15,9	16,6	16,1	16,4	17,3	17,9

Джерело: побудовано за даними: Щодо Галузевої програми енергоефективності та енергозбереження на період до 2017 року: Наказ Міністерства промислової політики України від 25.02. 2009 р. № 152. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0152581-09>

Таблиця 4. Питомі витрати енергоресурсів на виробництво чавуну

Показник витрат	Країна		
	ЄС	Китай	Україна
1. Енергоресурси, кг у.п./м у т.ч.	483,4	477,4	637,8
кокс, кг/т	383	398	503,8
природний газ, куб. м/т	-	-	82,2
пиловугільне паливо, кг/т	104	120	16,9
2. Кисень, куб. м/т	62,3	63,9	81,5

Джерело: побудовано за даними: Реструктуризація промисловості України у процесі посткризового відновлення. К.: НІСД, 2011. 54 с. С. 12.

ня питомих витрат за окремими видами (табл. 3), вона завжди була, залишається і залишатиметься однією з найбільш енергомістких галузей економіки країни.

Слід зазначити, що споживання енергоресурсів на виробництво продукції українськими металургійними підприємствами суттєво перевищує енергетичні витрати зарубіжних виробників ще з перших переділів. Це зумовлено недостатнім використанням технологій імпортозаміщення, зокрема заміною дорогого природного газу на технологію пиловугільного палива у доменних печах. У середньому витрати пиловугільного палива в Україні становлять 16,9 кг/т на виробництво чавуну, тоді як в країнах ЄС — 104, у Китаї — 120 кг/т (табл. 4). Через застарілі технології виплавки сталі на вітчизняних підприємствах практично не застосовуються прогресивне електронно-промислове плавлення сталі та методи прямого відновлення залізних руд, які належать до п'ятого технологічного укладу. Проблему високої собівартості металопродукції також поглиблювала вузьковідомча цінова політика природних

монополістів (Укрзалізниця, портів, виробників і постачальників залізорудної сировини, енергоносіїв і т.д.), девальвація національної валюти, системне неповернення ПДВ.

Усі ці чинники, а саме: залежність вітчизняних виробників від світової кон'юнктури, дорогих імпортованих енергоресурсів (передусім природного газу), застаріла технологічна структура, обмежені можливості збуту на внутрішньому ринку металопродукції стали причиною того, що металургійна галузь виявилась однією із найуразливіших в умовах світової фінансово-економічної кризи 2008—2009 рр. Глибокий спад у найбільш інтенсивно споживаючих метал галузях — автомобілебудуванні та будівництві — призвів до різкого скорочення його споживання [21]. Так, виробництво чавуну вже у 2008 р. проти 2007 р. зменшилося на 12,9% — до 31 млн т; виробництво сталі та напівфабрикатів, отриманих неперервним литтям, на 12,8% — до 38,1 млн т; виробництво готового прокату на 16,3% — до 20,5 млн т¹⁰. У результаті зниження збуту уже в жовтні 2008 р. 17 із 36 доменних печей в Україні було зупинено (і тільки 5 з них на плановий ремонт). Втрата ключових позицій української металопродукції на зовнішніх ринках, зменшення внутрішнього попиту і, як наслідок, зниження обсягів виробництва й експорту металу спричинили скорочення припливу валюти в державу та зменшення надходжень до бюджету.

З метою фінансової стабілізації металургійних підприємств 10 листопада 2008 р. між Кабінетом Міністрів України та підприємствами гірничо-металургійного комплексу був підписаний Меморандум порозуміння¹¹. Меморандум передбачав певні зобов'язання з обох

¹⁰ Виробництво основних видів промислової продукції за 1990-2017 рр. Держстат України: веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

¹¹ Меморандум порозуміння між Кабінетом Міністрів України та підприємствами гірничо-металургійного комплексу від 10 лист. 2008 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0003120-08>

сторін. Гірничо-металургійними підприємствами мала бути забезпечена робота на підприємствах на рівні не менше мінімальних обсягів, які забезпечують збереження виробничих потужностей у робочому стані; збереження професійного складу та кількості робочих місць, рівня заробітної плати та інших соціальних гарантій тощо. У свою чергу уряд зобов'язався: спрямувати через попередньо визначені комерційні банки значну частину кредитних ресурсів, отриманих для стабілізації фінансової системи України за мінімальними ставками плати за користування ними, на розвиток і вирішення проблемних питань підприємств металургійної галузі і суміжних галузей економіки, перш за все на завершення інвестиційних проєктів, направлених на ресурсо- й енергозбереження та рефінансування заборгованостей по інвестиційних проєктах; сприяти розширенню споживання металопродукції вітчизняного виробництва на внутрішньому ринку шляхом упровадження балансів виробництва та споживання продукції металургійних підприємств усіма металоспоживаючими галузями економіки з використанням ресурсів Стабілізаційного фонду та цільових програм; постачати природний газ металургійним підприємствам за ціною іноземного постачальника з урахуванням витрат на його транспортування територією України; забезпечити відшкодування ПДВ металургійним підприємствам протягом п'яти днів з моменту подачі декларації за минулий місяць; встановити та застосовувати тарифи на перевезення вантажів залізничним транспортом для металургійних підприємств, виходячи з рівня зниження цін на металургійну продукцію для потреб Укрзалізниці відносно серпня 2008 р.; знизити тарифи на електроенергію тощо.

Певні зобов'язання державою було виконано. Зокрема, постановою Кабінету Міністрів України від 14 жовтня 2008 р. № 925 (зі змінами та доповненнями) заморожено тарифи на залізничні перевезення та електроенергію, відмінено 12-відсоткову надбавку на природний газ на період до другого кварталу 2010 р.¹²

Зазначимо, що Меморандум мав як позитивні результати, так і негативні наслідки для галузі. До позитивних результатів варто віднести те, що швидка реакція уряду дозволила українським металургам активно включитися в цінову конкуренцію на зовнішніх ринках. За рівнем цін їхня продукція поступалася тільки продукції з Російської Федерації, Бразилії та

Туреччини. Завдяки цьому Україні вдалося утримати свої позиції на світових металургійних ринках. Металургійна галузь — одна з перших українських галузей, що після фінансово-економічної кризи стала, хоча й повільно, але стабільно нарощувати обсяги виробництва. Також за час дії Меморандуму підприємства заощадили близько 2 млрд грн.

До негативних наслідків варто віднести те, що через брак обігових коштів у скрутному становищі опинилися такі підприємства, як "Запоріжсталь", ММК ім. Ілліча, "Arcelor Mittal Кривий Ріг", ДМЗ ім. Петровського, МЗ "Дніпроспецсталь" та ін., а заборгованість держави перед металургійними підприємствами з ПДВ зросла до 2,6 млрд грн.

Протягом 2010—2013 рр. через відновлення попиту на світовому ринку металопродукції спостерігалось збільшення обсягів вітчизняного виробництва та експорту. При цьому рівень цін на експорт майже всіх видів металопродукції зріс у середньому на 16—40%, а обсяг експорту — в 1,7 раза в грошовому вимірі [24, с. 107]. Однак за посткризовий період підприємства галузі так і не зуміли ні відновити загальні обсяги виробництва сталі, ні повернути обсяги зовнішньої торгівлі, втрачені протягом фінансово-економічної кризи 2008—2009 рр. Це було обумовлено також і тим, що на посилення боргової кризи у країнах ЄС на початку осені 2011 р. світовий ринок металопродукції знову відрегував зниженням обсягів споживання та зниженням рівня цін на готовий прокат на 15—19%.

До існуючих проблем металургійної галузі України в 2014—2015 рр. додалася війна на Донбасі. Так, з серпня 2014 р., тобто з моменту розгортання широкомасштабної участі Російської Федерації у військових діях на Донбасі, почалося стрімке скорочення обсягів виробництва сталі в Україні. Таке скорочення відбувалося через пошкодження виробничих потужностей металургійних підприємств, руйнацію шляхів сполучення та серйозні порушення в системі матеріально-технічного забезпечення технологічних процесів на підприємствах. І лише з укладанням угоди про нове перемир'я (Мінськ-2) і суттєвим послабленням інтенсивності реальних бойових дій на Донбасі виробництво сталі та напівфабрикатів в Україні почало зростати [11]. Зокрема, у квітні 2015 р. воно зросло порівняно з березнем на 11,9% і сягнуло 1935 тис. т, а в травні збільшилося ще на 10,4% — до 2137 тис. т. Це менше, ніж до вторгнення російських військ

¹² Про першочергові заходи щодо стабілізації ситуації, що склалася в гірничо-металургійному та хімічному комплексі: Постанова Кабінету Міністрів України від 14. жовт. 2008 р. № 925. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=925-2008-%EF>

на Донбас і загострення бойових дій у серпні 2014 р., проте, це найвищий показник щомісячних обсягів виробництва сталі та напівфабрикатів в Україні, починаючи з серпня 2014 р. Щоправда, у червні 2015 р., за даними Державної служби статистики, виробництво сталі та напівфабрикатів в Україні скоротилося до 1979 тис. т. Значною мірою це було пов'язано з пошкодженням магістрального газопроводу, що призвело до тимчасової зупинки виробництва на мариупольських комбінатах. Утім цей інцидент не порушив загальної тенденції до відновлення роботи вітчизняної чорної металургії.

Водночас досить серйозною проблемою стала у березні 2017 року так звана "націоналізація" керівництвом російсько-терористичних угруповань в ОРДЛО українських металургійних підприємств, які розташовані на непідконтрольній Києву території Донбасу. Зокрема під зовнішнє управління російсько-терористичних угруповань "ДНР" потрапили: Єнакіївський металургійний завод, Харцизький трубний завод (належать групі "Метінвест"); Ясинуватський і Макіївський коксохімічні заводи і Донецький металургійний завод (група "Донецьксталь")¹³. Крім того, в області діють понад двадцять шахт, найбільша з яких — Шахта імені Засядька в Донецьку. На території "ЛНР" діють Краснодонвугілля і Алчевський меткомбінат ("ІСД"), а також шахти ТОВ "Ровенькиантрацит" і ТОВ "Свердловськантрацит" (ДТЕК).

Поряд з цим подальший розвиток української металургії та нарощування обсягів металургійного виробництва можливі й за цілковитої відмови від контрактів з ОРДЛО. На наш погляд, така відмова здатна активізувати додаткове зростання на підприємствах галузі, що знаходяться на підконтрольних Україні територіях. Однак це потребує політичної волі та рішучих заходів з боку державної влади.

ВИСНОВКИ

Як свідчить проведений аналіз, металургійна галузь пройшла декілька етапів у своєму розвитку. Проте, надана державою підтримка у вигляді економічного експерименту була використана не для модернізації виробничих потужностей, а для задоволення зовнішнього попиту. Відтак фінансово-економічна криза, яка розгорнулася у 2008—2009 рр., призвела до погіршення кон'юнктури на світовому ринку сталі

та негативно вплинула на фінансово-економічні показники підприємств вітчизняної металургійної галузі.

До існуючих проблем металургійної галузі України в 2014—2015 рр. додалася війна на Донбасі з російсько-терористичними угрупованнями. Через пошкодження виробничих потужностей металургійних підприємств, руйнацію шляхів сполучення та серйозні порушення в системі матеріально-технічного забезпечення технологічних процесів на підприємствах відбулося стрімке скорочення обсягів виробництва сталі в Україні. Поряд з цим подальший розвиток української металургії та нарощування обсягів металургійного виробництва можливі й за цілковитої відмови від контрактів з ОРДЛО.

Література:

1. Амоша О.І., Саломатіна Л.М. Інноваційний розвиток промислових підприємств у регіонах: проблеми та перспективи. Економіка України. 2017. № 3. С. 20—34. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2017_3_3
2. Бесараб С.О. Сучасні тенденції розвитку підприємств металургійної галузі України. Інвестиції: практика та досвід. 2016. № 23. С. 62—65.
3. Большаков В.І., Тубольцев Л.Г. Чорна металургія і національна безпека України. Вісник НАН України. 2014. № 9. С. 48—58.
4. Воробйов С.А., Собкевич О.В. Пріоритети та інструменти модернізації металургійної галузі України. Стратегічні пріоритети. 2012. № 4. С. 118—124.
5. Гринько Т.В., Андросова І.О. Проблеми та перспективи розвитку металургійної галузі в Україні. Проблеми економіки. 2019. № 2 (40), С. 39—44.
6. Гудзь Т.П. Реструктуризація як метод управління фінансовою рівновагою підприємства. Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. 2018. № 3. С. 102—108.
7. Касич А.О. Модернізація як стратегічне завдання розвитку промисловості України. Бізнес-Інформ. 2016. № 7. С. 67—72.
8. Кораблін С.О. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків: монографія. ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". К., 2017. 308 с.
9. Кравчук Н.М., Матросова І.Д. Тенденції розвитку металургійної промисловості України: глобальна конкурентоспроможність та інноваційний аспект. Приазовський економічний вісник. 2020. № 1. С. 32—37.

¹³ В ОРДЛО "націоналізували" українські підприємства. ЗІК : веб-сайт. URL: http://zik.ua/news/2017/03/01/v_ordlo_natsionalizuvaly_ukrainski_pidpriemstva_1052247

10. Мельник О.В. Тенденції та перспективи розвитку металургійних підприємств України. Ефективна економіка. 2017. № 8. <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7629>

11. Кулицький С. Українська чорна металургія: стан, проблеми, перспективи. Україна: події, факти, коментарі. 2016. № 5. С. 44—65. <http://nbuv.gov.ua/images/ukraine/2016/ukr5.pdf>

12. Макогон Ю.В. Внутрішній ринок металургії України та концентрація підприємств цієї галузі. Вісник економічної науки України. 2019. № 1. С. 68—75.

13. Осипов В.М. Управління конкурентоспроможністю продукції металургійної галузі: монографія за наук. ред. академіка Б.В. Буркинського. Одеса: МПП "Евен", 2005. 296 с.

14. Ramskyi A., Solon'ko A. "Mechanism of formation of financial security of an enterprise", Європейський науковий журнал Економічних та Фінансових інновацій. 2018. № 1. С. 14—20. <https://doi.org/10.32750/2018-0102>

15. Тарасенко А.В. Вклад металлургии в економіку України. GМK CENTER. 2018. URL: <https://gmk.center/posts/vklad-metallurgii-v-jekonomiku-ukrainy/> (дата звернення: 26.01.2020).

16. Ушеренко С.В., Шевчук Н.В. Ефективність управління капіталом металургійних підприємств України. Актуальні проблеми економіки. 2015. № 8. С. 204—212.

17. Экономические проблемы черной металлургии Украины: Моногр. / под общ. ред. С.С. Аптекаря, А.И. Амоши. Донецк: ДонГУЭТ, 2005. 383 с.

18. Металлургический комплекс стран СНГ. Экономический аспект. ИЭП НАН Украины, 1998. 46 с.

19. Долгоруков Ю. Экономическое обеспечение структурной перестройки металлургии Украины. Экономика Украины. 2005. № 10. С. 40—45.

20. Венгер В.В., Точилін В.О. Особливості взаємодії держави та бізнесу у сфері гірничо-металургійного комплексу України: від підтримки до партнерства. Економіка і прогнозування. 2010. № 2. С. 114—128.

21. Точилін В.О., Венгер В.В. Ринок металопродукції: сучасний стан і перспективи розвитку. Актуальні проблеми економіки. 2010. № 3. С. 105—114.

22. Венгер В.В., Точилін В.О. Особливості взаємодії держави та бізнесу у сфері гірничо-металургійного комплексу України: від підтримки до партнерства. Економіка і прогнозування. 2010. № 2. С. 114—128.

23. Венгер В.В., Хаустов В.К. Сучасний стан та перспективи розвитку металургійної галузі України: напрями технологічної модернізації. Економіка України. 2019. № 9—10. С. 24—43.

24. Венгер В.В. Ринок металопродукції. Проблеми, напрями та чинники сприяння розвитку внутрішнього ринку України (реальний сектор економіки). Київ: Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2013. С. 103—116.

References:

1. Amosha, O. I. And Salomatina, L. M. (2017), "Innovative development of industrial enterprises in the regions: problems and prospects", *Economika Ukrainy*, Vol. 3, pp. 20—34. available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2017_3_ (Accessed 30.12.2021).

2. Besarab, S. O. (2016) "Modern trends in metallurgical companies in Ukraine", *Investytsiyni praktyka ta dosvid*, vol. 23, pp. 62—65.

3. Bolshakov, V.I. and Tuboltsev, L.G. (2014), "Ferrous metals and national security of Ukraine", *Visnyk Natsional'noi akademii nauk Ukrainy*, Vol. 9, pp. 48—58.

4. Vorob'ev, S.L and Sobkevych, O.V. (2012), "Priorities and instruments of modernization of metallurgical industry of Ukraine", *Strategic priorities*, Vol. 4 (25), pp. 118—124.

5. Grynko, T. V. and Androsova, I. O. (2019), "Problems of and Prospects for the Development of the Metallurgical Industry in Ukraine", *Problemy ekonomiky*, vol. 2 (40), pp. 39—44

6. Gudz, T. (2018), "Restructuring as method of management of enterprise a financial equilibrium", *Naukovyi visnyk Poltavskoho universytetu ekonomiky i torhivli*, Vol. 3, pp. 102—108.

7. Kasych, A.O. (2016), "Modernization as a Strategic Objective of the Development of Industry in Ukraine", *Biznes-Inform*, Vol. 7, pp. 67—72.

8. Korablin, S.O. (2017), *Макроекономічна динаміка України: pastka syrovynnykh rynkiv [Macroeconomic dynamics of Ukraine: the trap of raw materials markets]*, State Organization "Institute of Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine", Kyiv, Ukraine.

9. Kravchuk, N.M. and Matrosova, I.D. (2020), "Trends in the development of the metallurgical industry of Ukraine: global competitiveness and innovation aspect", *Pryazovskyi ekonomichnyi visnyk*, Vol. 1, pp. 32—37.

10. Melnyk, O.V. (2017), "Trends and prospects of development of metallurgical enterprises of Ukraine", *Efektivna ekonomika*, vol. 8, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7629> (Accessed 30.12.2021).

11. Kulyts'kyi, S. (2016), "Ukrainian ferrous metallurgy: state, problems, prospects", *Ukrayina: podiyyi, fakty, komentari*, vol. 5, pp. 44—65, available at: <http://nbuviap.gov.ua/images/ukraine/2016/ukr5.pdf>. (Accessed 30.12.2021).

12. Makogon, Ju. V. (2019), "The domestic market of metallurgy of Ukraine and the concentration of enterprises in this industry", *Visnyk ekonomichnoi nauky Ukrainy*, Vol. 1, pp. 68—75.

13. Osypov, V.M. (2005), *Upravlinnia konkurentospromozhnosti produktsii metalurhiinoi haluzi [Management of competitiveness of production of metallurgical industry]*, Even, Odesa, Ukraine.

14. Ramskyi, A. and Solon'ko, A. (2018), "Mechanism of formation of financial security of an enterprise", *European scientific journal of Economic and Financial innovation*, Vol 1, pp. 14—20. <https://doi.org/10.32750/2018-0102>

15. Tarasenko, A.V. (2018), "The contribution of metallurgy to the economy of Ukraine", *GMK CENTER*, Available at: <https://gmk.center/posts/vklad-metallurgii-v-jekonomiku-ukrainy/> (accessed: 28.12.2021).

16. Usherenko, S. V. and Shevchuk, N. V. (2015), "Capital management efficiency at metallurgical enterprises", *Aktual'ni problemy ekonomiky*, vol. 8, pp. 204—212.

17. Aptekar, S.S. and Amosha, A.I. (Eds.). (2005). *Ekonomicheskie problemy chernoj metallurgii Ukrainy [Economic problems of ferrous metallurgy of Ukraine]*, DonGUET, Donetsk, Ukraine.

18. IEP NAN Ukraine (1998), *Metallurgicheskij kompleks stran SNG. Ekonomicheskij aspekt [Metallurgical complex of the CIS countries. Economic aspect]*, IEP NAN Ukraine, Kyiv, Ukraine.

19. Dolhorukov, Yu. (2005), "Economic support for the structural restructuring of metallurgy in Ukraine", *Ekonomika Ukrainyi*, Vol. 10, pp. 40—45.

20. Venher, V. and Tochylin, V. (2010), "Features of co-operation between the state and business in the field of the mining-and-metallurgy complex of Ukraine: from support to partnership", *Ekon. prognozuvann*, Vol. 2, pp. 114—128.

21. Tochylin, V.O. and Venher, V.V. (2010), "Metal products market: current state and prospects", *Aktualni problemy ekonomiky*, Vol. 3, pp. 105—114.

22. Venher, V.V. and Tochylin, V.O. (2010), "Features of interaction between the state and business in the field of mining and metallurgical complex of Ukraine: from support to partnership", *Ekonomika i prognozuvannia*, vol. 2, pp. 114—128.

23. Venher, V.V. and Khaustov, V.K. (2019), "Current state and prospects of development of the metallurgical industry of Ukraine: directions of technological modernization", *Ekonomika Ukrainy*, vol. 9—10, pp. 24—43.

24. Venher V.V. (2013), *Rynok metaloproduktzii. Problemy, napriamy ta chynnyky spriyannia rozvytku vnutrishnoho rynku Ukrainy (realnyi sektor ekonomiky). [Metal products market. Problems, directions and factors promoting the development of the internal market of Ukraine (real sector of the economy)]*, *In-t ekon. ta prognozuv. NAN Ukrainy*, Kyiv, Ukraine. *Стаття надійшла до редакції 14.02.2022 р.*

**ІНВЕСТИЦІЇ.
ПРАКТИКА
ТА ДОСВІД**

www.investplan.com.ua

Передплатний індекс: 23892

Виходить 24 рази на рік

Журнал включено до переліку наукових фахових видань України (Категорія «Б») з

ЕКОНОМІЧНИХ НАУК та ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
(Наказ Міністерства освіти і науки України
№ 886 від 02.07.2020)

Спеціальності - 051, 071, 072, 073, 075, 076, 281, 292